

Драгана РАТКОВИЋ
ВУКОВ РЕЧНИК
И СРПСКА КУЛТУРА

Институт за српски језик
 САНУ

(Зоја Карановић. *Вуков речник и српска култура: књига о заборављеним световима*. Београд: Вукова задужбина; Пожега: Свитац, 2019)

У ери филолошких проучавања с аспекта културе појавила се књига која привлачи пажњу научне јавности из више разлога, а првенствено из три. Један је тај што је ова монографија настала из пера Зоје Карановић, дугогодишњег професора Народне књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду, врсног фолклористе и искусног сакупљача народних умотворина на терену, други – што је научница за предмет проучавања одабрала једну од најзначајнијих књига српске културе, *Српски рјечник* Вука Караџића, док је трећи разлог несумњиво тај што је за предмет проучавања одабрана лексика која, колико нам је познато, са културног аспекта до сада није довољно разматрана или није сасвим адекватно интерпретирана (то се односи пре свега на биљну и опсцену лексику). У десет радова, од којих је пет иницијално настало у коауторству са Јасмином Дражић, З. Карановић представља свет премодерног српског (и словенског) човека XIX века показујући како се хранио, одевао, како је привређивао, које је оруђе и оружје користио, и уводећи читаоца у тајне породичних односа, обичајног права, веровања, лечења и уопште – вредновања и мишљења премодерног човека. Све то је постигнуто прегледним и прецизним анализама уз ослањање на богату етнологску, етнолингвистичку и фолклористичку литературу. Као савремени научник, З. Карановић често коментарише Вуков метод израде *Рјечника* у смислу правилног избора и богатства лексике, али и поузданости бележења обичаја, предања, веровања итд. везаних за одређену реч, афирмишући га као врсног фолклористу, због чега његова лексикографска „ризница српске културе“ из двовековне перспективе поприма карактер „старог злата“. О свету који у самом наслову карактерише као заборављен ауторка промишља не само као савремени научник него и као савремени човек не устежући се од смелих опаски на рачун тога шта је све њен народ у потрази за неким бољим животом и постојанијим вредностима изгубио, често – својом кривицом.

Овом књигом З. Карановић наставља своје дугогодишње бављење неким темама: нпр. опсценом и биљном лексиком, што

сведочи њена књига *Смеховно и еројско у српској народној поезији* (у коауторству са Јасмином Јокић), из 2009. г., као и уређивање пет зборника о биљном свету у традиционалној култури Срба и Словена: две књиге са истим насловом, *Биље у традиционалној култури Срба: ириручник фолклорне бошанике*, од којих је једну, из 2013. г. уредила са Јасмином Јокић, а другу, из 2014. г. самостално, затим: *Гора љиљанова (биљни свети у традиционалној култури Срба)* (са Јасмином Дражић), из 2016. г., *Гора дожурова (биљни свети у традиционалној култури Словена)*, из 2017. г. и *Гора калинова (биљни свети у традиционалној култури Словена)*, из 2019. г.

У књигу уводи есеј Мирјане Д. Стефановић *Реч као образац културе* (стр. 5–11), а књига је структурисана у шест поглавља, која су насловљена илустративним одломцима из народних песама и предања, пословицама и другим фразеологизмима из *Рјечника*, што уноси нарочиту стилску свежину. Грађу за три рада чини прво, а за остале радове превасходно друго издање. Како је наведено у *Напоменама* (стр. 201–203), два текста се први пут објављују, док су остали већ публиковани, а за ову прилику делимично или потпуно прерађени.

Прво поглавље носи назив *Срби кажу, да мушко њрође исцод дује, њосћало би женско* и садржи рад „Рјечник“ *Вука Караџића – извор знања о српској култури* (стр. 15–37), који представља општи увид у разматрану проблематику.

Већ у овом раду З. Карановић тумачи различите одреднице које се односе на социјалне односе заборављеног света. Те односе она интерпретира афирмативно, па тако каже да одсуство некадашњих назива за родбинске и остале односе (нпр. *њоочим*, *њосинак*, *кум*, али и *злањоје* и *красни*, којима се обраћало деверу), указује на „деградацију и насилну деструкцију породице данас“ (стр. 20).

Друга целина, под насловом *Наврела вара од Дундова дола*, посвећена је обредној лексци, а чине је два рада. Истраживању ове врсте лексике ауторка с разлогом даје формални примат јер систематског рада на бележењу ове лексике пре Вука није било, а, како је наглашено у закључку првог текста, етнографски и фолклорни материјал везан за обреде био је не само квантитативно него и квалитативно до тада непознат, због чега је *Српски рјечник* докуменат прве врсте о времену и средини у којој је Вук живео.

У првом раду, *Обредна лексика и обреди у „Рјечнику“ (1818) Вука Стефановића Караџића* (стр. 41–52), разматра се обредно-обичајна пракса везана за: свадбу, краљички ритуал, славу (укључујући и сеоску славу, заветине), крштење, жетву, благодане и светковине из годишњег циклуса, послове и обредне радње које се обављају у утврђене дане и о њиховим христјанизованим празницима (Лазарева субота, Бурђевдан, Ивањдан, Јовањдан, Петровдан итд.). Други рад,

под насловом *Обредна лексика и ритуална пракса у вези с рођењем у Вуковом „Рјечнику“ (1818)* (стр. 53–62), показује у којој мери је обредно-обичајна пракса у традиционалној култури Срба у *Рјечнику* разуђена. Ауторка сматра да је значај *Рјечника* у овом домену првенствено у томе што антиципира постојање богате обредне праксе, коју ће каснији истраживачи (етнолози, фолклористи итд.) потврдити.

Треће поглавље носи наслов *Србљи иривоједјају да је Голубац ирадила Ђурђева Јерина, ради јолубова*. Говори о предањима у тумаченој књизи и садржи два рада – *Вук Караџић, сакуиљач, редактор и изучавалац иредања (од „Рјечника“ до „Живоћа и обичаја“)* (стр. 65–80) и *Вуков „Рјечник“ и иредања на ираници свејова* (стр. 81–94).

Уводни део прве студије представља теоријски оглед о Вуковом поимању прозних форми и историјат његовог бележења предања и других прозних записа (приповедака, шаљивих прича, бајки, басни) почев од *Пјеснарице* (1814). У овом раду истакнут је културни и књижевни значај усмених прозних форми будући да њима Вук маркира почетак историје српске приче и приповедања.

Предмет истраживања другог рада чине митолошка предања, која представљају очуване сегменте митова са елементима етиологичности, на чији је митолошки, магијски поглед на свет надограђена историчност. Ауторка закључује да је Вук имао истанчано осећање за ову малу фолклорну форму и истиче да је значај овог рада у томе што показује да Вуку та форма није била споредан и непожељан чинилац фолклорног, како то сматрају неки истраживачи, који истичу да је он имао изразито рационално-просветитељски однос према њој, већ да је, напротив, он неговао нарочит афинитет према митској, магијској и чудесној стварности. Чињеница да се на предања која је забележио могу применити резултати нових истраживања указује на интуитивност његовог генија.

Четврта целина насловљена је стихом из шаљиве песмице *Ој, девојко, Ојдана, не мећи се нојама*, а садржи рад *Смеховно и еројско у контексту иремодерној осећања свеја у Вуковом „Рјечнику“ 1818.* (стр. 97–112). Он је посвећен једном од ретких сегмената Вуковог рада у коме се он прилагођавао противницима а који је до данас остао табу, чак и у научним круговима. Наиме, уношење различитих речи и израза (пословица, изрека, питалица), песама и прича из тематско-садржинског круга еротског и телесног у прво издање *Рјечника* изазвало је бројне критике у црквеним и световним круговима чак и код ауторових следбеника (нпр. Лукијана Мушицког), што је резултирало изостављањем ове лексике и израза у другом издању. Они се у првом издању *Рјечника* доносе уз одреднице: *дуніурац, издрмаји, адум, адумац, врћи се, врћем се на која, сјирина, ђаволак, врајаћур, љокач, јосјиница, бајалица, иајар (дидер), деріуша, јојати, јојем, зајрнуји, женидба*. З. Карановић указује на оправданост уношења

дате, проскрибоване лексике јер она доприноси потпунијем представљању српске културе. Наиме, смеховно и еротско у речима и примерима који их илуструју није имало порнографски карактер, већ је било у функцији афирмације живота и његовог обнављања. У ту сврху је нпр. склоност према приписивању предимензионираних сексуалних органа и сексуалног искуства представницима социјалних и биолошких група које би требало да се налазе изван тог искуства (калуђерима) или онима који су прошли фазу сексуалности (старцима), као и онима који тек треба да уђу у њу (девојкама или тек доведеним младима). Употреба опscene лексике открива још један важан детаљ језичке слике света српског сеоског човека Вуковог доба, а то је осећај супериорности према грађанској класи, о чему говори објашњење уз одредницу *грамосер*, као и притајени отпор окупатору оличен у анимозитету према Турцима, што илуструју поскочице уз истоимену одредницу. На примеру ове врсте песама ауторка показује да се проскрибована лексика, о којој је реч, може на прави начин разумети само у датом контекстуалном (обредно-магијском) окружењу, када се вероватно некада и користила. З. Карановић истиче да овакве речи не би требало посматрати изоловано будући да је анимозитет према Турцима било могуће показати чак и пред њима само у обреду (и обредном колу), где је сваки преступ био дозвољен и пожељан, као у митском времену, у коме се укида реално време и обрће ред ствари.

Пето поглавље, насловљено стихом из народне песме *Лейа Пава у ковиљу сјава*, посвећено је биљном свету. О њему говоре: номинати за денотацију дрвећа, житарица, трава, цветне флоре, гљиве, затим фолклорни текстови и етнографске белешке уз неке од тих речи и речи ван дате лексичко-семантичке групе – фразеологизми, шаљиве приче, описи обреда, веровања, магијске и медицинске праксе, као асоцијације на свет флоре и однос ондашњег човека према биљкама. Томе су посвећена три рада.

Већ у првом тексту, Вуков „Рјечник“ (1818) и *свети флоре – обред и њезија* (стр. 115–129), показује се да поступак и значај бележења обредне лексике важи и за флоралну лексику: у *Рјечнику* из 1818. г. систематски се организује лексички инвентар народних назива за биљни свет, имплицитно и културе, обичаја, веровања везаним за њега. То *Рјечник* чини значајним за историју српске етнографије и уже, етноботанике, због чега он постаје драгоцен извор за проучавање народне перцепције биљног, али и традиционалног света. Ауторка представља и анализира одреднице: *досиле, велен, конойљика, јелика, јела, доравићи, коренак, ковиље, јаворје, ииришије, зајледати, зеленика јабука, јаблански, арашлама, недраји, околочей, бенђелук, маца, љесков, заварчићи, бенђелук, љесков, ѡајар (дибер), јадиковина, кафѡан, леља, Ђурђевдан, Ивањдан, лила, ивањско цвијеће, Блајовијеси, досѡанѡија, врдов, ѡлоиње, коров, чичак*. Истражи-

вање показује, уопштено гледано, како су спољашње манифестације појединих биљака, њихов изглед или коришћење индиковале атрибуције у виду метафора (нпр. *йлави зумбул и зелена када*) или поређења (*йшанка као конойљика*), док записи о њима сведоче о веровању у њихову апотропејску моћ (бели лук), афродизијачку снагу (бибер), магијска својства у ритуалној пракси (селен, ивањско цвеће) и лековите особености (линцура, леска).

Док је територијалну базу првог издања чинила углавном лексика тршићког краја, друго издање *Рјечника* обухвата језичку грађу са великог дела штокавског ареала. Та разлика је, између осталог, одражена у обиму биљне лексике, која у првом издању броји око четиристо, а у другом више од деветсто речи. Тај велики корпус чини грађу за други рад, *У йочейку беше реч – изворишћа флоралне номинације и йприроде биљака у Вуковом „Рјечнику“ (1852)* (стр. 131–142), у коме се лексика посматра с аспекта мотивације именована биљака, којом се открива најдиректнија корелација човека и његове најближе околине, тј. чулна перцепција и рецепција биљке, те конкретизација темпоралног и спацијалног аспекта у именима биљака, начињена према мери човека. Циљ рада је и да се побележе и њихова симболичка обележја, на основу којих се исказује модел света на биљном коду. Истраживање, између осталог, показује да биљка стиче назив према боји, форми и станишту (*шареника, воловско око, враниловка*), симболичке функције, тј. својстава која јој се приписују (*злай(н)оїлав, сйидак*) и лековитих и магијских моћи. Притом, у имену може бити одражен атрибут божанског или демонског који се стиче тим моћима (*Госйина йрава, вилина коса*) или формула чија је компонента уз дату реч у њој сачувана, што је обично истокоренска лексема (*расковник* је трава која сваку браву може *расковайши*, док у лесковачком крају девојке ките своје барјаке *койийшњаком* да момци *койне* за њима и здравцем да сви буду *зрави*). И у овој лексичкој групи ауторка налази преплитање паганског и хришћанског, што се огледа у номинацији. То сведоче нпр. *бойиша* и *йеруника*, називи за биљку која се носи на благослов на Спасовдан, а он је некада могао бити посвећен и богу Перуну.

У трећем раду, *Биљни свей у фразеолојизмима у Вуковом „Рјечнику“ (1852)* (стр. 143–155), утврђује се регистар флоралног лексичког слоја и место, улога и функција биља на основу постојаних вишелексемских спојева и фразеологизама, као језички уобличених трагова старог начина живота и веровања (нпр. *ођео се као каћун, неће йром у койриве*). Од неких занимљивости можемо издвојити следеће. Коришћење купуса у исхрани широм словенског света потврђује и мноштво израза са овом именицом као и сам фразеологизам *досйа је куйуса йојео* „има много година“, а еротску симболику ове биљке и његов култ плодности илуструје израз *све куйус и дијейше*, у коме се биљка доводи у везу са могућношћу породице да сваке године добије

joш jедно дете. Израз *неће ѓром у койриве* носи у себи информацију о симболичкој и магијској функцији ове биљке, која у веровањима онемогућује одређене појаве и активности. У закључку ауторка истиче да анализа одабраних језичких јединица, које се често налазе и у савременој употреби, говори у прилог Вуковом осећању да флора у перцепцији света заузима значајно место, због чега је у свом лексикографском раду оваквим вербализацијама посветио нарочиту пажњу. Поред тога, исправним се показала и ауторкина претпоставка да је Вуков *Рјечник* драгоцен извор за опис симболичке функције биљака, превасходно као вербалне компоненте у обредним радњама.

Књига се завршава поглављем насловљеним стихом: *У мене је биљарица мајка, свакоме ме биљу научила*. Текст који садржи, *Биљни свети у виђењу Вука Караџића у „Рјечнику“ 1852.* (стр. 159–183), представља антологију фитонима и речи уз које се биљке помињу, нпр.: *блатовијест* (уз ову реч је веровањем белом луку), *видовија ѓрава*, *вишњицица*, *дивљакиња*, *лудара*, *зоб*, *Иван-цвијет*, *јаблан*, *рај-досиље*, *ѓребранац*, *ѓиква*, *цвјетни*, *шљива*.

Ако је *Српски рјечник* В. Караџића фолклорна ризница, књига З. Карановић посвећена њему је права фолклористичка ризница. Промисљајући о *Рјечнику* из перспективе савременог фолклористе, ова научница је показала Вуков значај не само као филолога него и прецизног фолклористе са истанчаним осећајем како за језик тако и за народну културу. Тиме је оживела свет који је овај великан спасио од заборава, а који је у међувремену постао заборављен. Придржавајући се Вуковог гесла у предговору првог издања *Рјечника* да „треба да се истолкује и опише што се боље може све што народ о ријечи једној зна и приповиједа“, З. Карановић, као његов достојни следбеник, урадила је то веома озбиљно доневши нам књигу корисну како за стручњаке из области филологије етнологије и других хуманистичких наука тако и за све поштоваоце Вуковог дела и српске културне баштине.